על "אליעזר והגזר", ועל השיר הצביר המהודק

מירי ברוך

השיר הצביר (accumulative poem) הוא סוג משני בתוך הז'אנר הספרותי הקרוי שירים אפיזודאליים. המכנה המשותף לכל קבוצת השירים הזאת הוא – היותם בנויים מכמה בתים, כשכל בית הוא ספור עצמאי מבחינה תחבירית, מבחינת מבנה העלילה ומבחינת הדמויות המוצגות בו. בדרך כלל חוזר בכל בית אותו אוצר מלים כמעט, ולשומע נדמה כי הבתים חוזרים על עצמם. לעיתים קיים פזמון חוזר, הצובר את הדמויות שהופיעו בבתי השיר הקודמים, ולעיתים חייב הקורא לצבור את הדמויות בזכרונו. תודות לחזרות המרובות, השירים האלה קליטים מאד וקלים לזכירה בעל־פה ומשום כך הם פופולריים מאד הן בשירה העממית והן בשירת הילדים (במיוחד בקרב אלה שאינם מסוגלים לקרוא עדיין).

תוך התיחסות להתפתחות הקשב של ילדים, נמצא כי באמצעות השיר האפיזודלי ניתן לפתח את יכולת הקשב של הילדים בגיל הרך. שיר זה, ובמיוחד הדגם הרופף שלו שעליו נעמד מיד, מאפשר לקראו באופן מלא (השיר בשלמותו) וכן ניתן לקצרו (שלושה מתוך בתי השיר + הפתיחה והסיום, או כל וריאציה אחרת) ובכל פעם, ניתן להרחיב את הקריאה עד שמגיעים לקריאת השיר בשלמותו.

השירים הצבירים נחלקים לשני סוגים מבחינת הקשר שבין בתי השיר. קיים השיר הצביר הרופף, שבו סדר הבתים שבשיר אינו מחייב, אבל הצטברות הבתים יחד – מחייבת. ההצטברות היא בד"כ של סיטואציות ולא של משפטים חוזרים מצטברים ומכאן שבשירים מסוג זה ניתן להשמיט בתים או להוסיף בתים, לשנות את סדר הבתים, ואף־על־פי כן התוכן לא ישתנה. חשובים – הפתיחה והסיום, המתייחסים להצטברות היסודות הנזכרים קודם לכן. זהו הדגם הפופולארי ביותר בספרות לגיל הרך; לדוגמה: "איה פלוטו" מאת לאה גולדברג, "המפוזר מכפר אז"ר" מאת ס. מרשק (עיבדה ל. גולדברג), "הבובה זיוה" מאת רפאל אליעז, "גלגולו של מעיל" מאת קדיה מולודובסקי ועוד.

אם נדגים את הדברים על השיר האחרון: לא חשוב מי מחבל ומתי; חשובה התוצאה – חבלה במעיל עד שהוא מגיע לפרץ. וככל שמספר "החבלנים" גדול יותר, כך הסיומת הקומית חזקה יותר. (אלמנט קומי – הפתעה). ואם אנו בענין זה – יש להזכיר שהשירים הצבירים, הן הרופפים והן המהודקים אינם מחויבים להיות קומיים דווקא, כפי שמקובל לחשוב. אמנם כשמדברים על שיר צביר נזכרים ב"יש חור בדלי", "מרקיז הכל בסדר", ובשירת הילדים – "הגברת מרחוב בצלאל" מאת יורם טהר־לב, או "גברת עם כלכלב" של מרים ילן־שטקליס (על־פי ס. מרשק) ועוד; אבל ההצטברות יכולה להיות באותה מידה גם של יסודות טראגיים – למשל: "הילדה איילת" מאת קדיה מולודובסקי, אף שדגם זה אינו פופולארי במיוחד בשירת הילדים.

מן הסוג הראשון, של השיר הצביר הרופף, קיים מדגם קטן מאד בשירת לוין קיפניס. קיפניס העדיף את הסוג השני של השירים הצבירים ועל כך נעמוד בהמשך. מן הסוג הרופף, קיים אצל קיפניס דגם סיפורי של שיר כזה הקרוי "שישה בשקיק אחד" זה שיר סיפורי (מעין וריאציה של "חמישה בתרמיל אחד), המתאר כיצד נאספו שישה פירות ט"ו בשבט לשקיק אחד. (על דגם שיר זה עמדה ירדנה הדס).[1]

מעשה בשקיק / שקוף דקיק
שעף עם הרוח / בעד החלון הפתוח
ובדרך הכרם שכב לנוח
בא שקד שקדן / צהבהב צהבהב
ודפק: דפוק דפוק דפוק!
מי שם בשקיק?
אין קול ואין עונה – קפץ ונכנס פנימה

---

[1] ראה: ירדנה הדס: "משהו על הסיפור הצביר": "הד הגן" מ"א, יולי 1977: 402–405.

בא אדמוני מר תמר / דפק על השקיק ואמר:

דפוק דפוק דפוק מי שם בשקיק ? .....

קפץ ונכנס פנימה

בא תפוז הדור / מתגלגל כמו כדור

דפוק דפוק דפוק מי שם בשקיק?

הסדר בשיר זה אינו מחייב. יכול הקורא לשנות את סדר הבתים והשיר לא ייפגם; אין הדרגתיות ואין קשר בין בתי השיר זה לזה. רק הסך־הכל הוא המחייב.

הדגם השני של השיר הצביר הוא השיר המהודק; זהו שיר שסדר הבתים מחוייב בו, וההצטברות היא הן בתוכן והן במבנה. מבחינה היסטורית, משערים חוקרים שונים (דניאל גולדשמיט יצחק הינמן ואחרים) כי השיר הצביר ''חד גדיא'' הנמצא ב''הגדה של פסח''[2] הוא השיר הראשון שנכתב במיוחד להנאתם של ילדים (להוציא מכלל זה את שירי הערש, שראשיתם נעוצה בשירה הלירית של המאה ה־5 לפני הספירה, ביוון).

החוקרים השונים מתלבטים אם היה זה שיר עממי שנועד לכל המאזינים בליל־הסדר ובכלל זה הילדים, או שהשיר הצביר הזה נכתב במיוחד בשביל הילדים, כדי שלא ירדמו, או כדי שיתעוררו לקראת סיום הקריאה בהגדה. אוריאל אופק, בספרו ''סנדל הזכוכית של החתול במגפיים'', מסכם את דעות החוקרים הרואים בשיר זה את השיר הראשון בעולם שכוון לילדים והוא כותב:

''אם אמנם נכונה סברה זו (שחד גדיא צורף להגדה מתוך מגמה ברורה לעורר את הילדים העייפים) הרי שמדפיסי הגדת פראג פתחו בבלי־דעת דף חדש בתולדות ספרות הילדים העולמית: שכן, 'חד גדיא' הוא השיר הראשון בעולם, שנכתב ונדפס במטרה מפורשת להנאתם ושעשועם של הילדים. עד אז לא נדפס בשום ארץ ובשום שפה שיר ספורי לילדים שמגמתו 'בידורית', ושירי הילדים הראשונים הופיעו בדפוס באירופה רק כמאה שנה מאוחר יותר''. (עמ' 18).

בין אם כן ובין אם לאו – דגם השיר הצביר הוא מן הפופולאריים בספרות הילדים, ולוין קיפניס התחיל את דרכו בספרות הילדים בשיר בזה: ''חנוכיה חנוכיה''[1]. את השיר הזה כתב קיפניס בשנת

---

[2] הופיע לראשונה בעיר פראג (צ'כיה) ב־1590. וראה מחקרו של ד''ר אוריאל אופק על ''חד גדיא'' בספרו ''סנדל־הזכוכית של החתול במגפים'' (1982).

[1] קיפניס לוין: ''חנוכיה חנוכיה'', מחרוזת עמ' 44.

1914, בירושלים בהיותו תלמיד בצלאל בתקופת מלחמת השפות וסיפר על כך במאמרו "שירי הראשון לגן הילדים"[2]

אחד השירים הצבירים המעניינים שכתב קיפניס הוא השיר "חד גדיא", שהוא וריאציה אופטימית של הזמר העממי: באמצעות הגדי, החתול, הכלב, המים (המעין) בנו החלוצים משק וקצרו חיטה. אבל אין ספק בעיני, שהשיר המפורסם ביותר של קיפניס הוא "אליעזר והגזר", המבוסס אף הוא על מעשיה עממית. זהו שיר צביר מהודק והסדר שבו חשוב ועקרוני:

מִי רוֹצֶה, רוֹצֶה לִשְׁמֹעַ
מַעֲשֶׂה בְּגֶזֶר —
זָרַע אוֹתוֹ בְּגַן הַיֵּרֵק
סַבָּא אֱלִיעֶזֶר.

גֶּזֶר, גֶּזֶר, גֶּזֶר, גֶּזֶר —
אֵין כָּמוֹהוּ גֶּזֶר!
זָרַע אוֹתוֹ בְּגַן הַיֵּרֵק
סַבָּא אֱלִיעֶזֶר.

פַּעַם בָּא אֶל גַּן־הַיֵּרֵק
סַבָּא אֱלִיעֶזֶר —
חַת וּשְׁתַּיִם — פָּשַׁט יָדַיִם
וּמָשַׁךְ בַּגֶּזֶר.
מָשַׁךְ יָמִינָה, מָשַׁךְ שְׂמֹאלָה —
לֹא יָזוּז הַגֶּזֶר!

---

[2] קיפניס, לוין: "שירי הראשון לגן הילדים", "הד הגן" י"ט, חוברת א: 68-70. נדפס שוב: "ספרות ילדים וגוער", כרך ו', 1981.

אָצָה סַבְתָּא אֶלִישֶׁבַע
אֶל סָבָא לְעֵזֶר, —
אַחַת־שְׁתַּיִם — פָּשְׁטָה יָדַיִם
וּמָשְׁכוּ בַּגֶּזֶר.
מְשֹׁךְ בַּגֶּזֶר, מְשֹׁךְ בַּגֶּזֶר —
אֵין כָּמוֹהוּ גֶּזֶר!....

אָצָה־רָצָה אֲבִיגַיִל
אֶל סַבְתָּא לְעֵזֶר.
אַחַת־שְׁתַּיִם — פָּשְׁטָה יָדַיִם
וּמָשְׁכוּ בַּגֶּזֶר.
מְשֹׁךְ בַּגֶּזֶר, מְשֹׁךְ בַּגֶּזֶר.

אָץ וָרָץ הַכְּהָב הַכֶּלֶב
אֶל הַבַּת לְעֵזֶר.
אַחַת־שְׁתַּיִם — פָּשַׁט רַגְלַיִם
וּמָשְׁכוּ בַּגֶּזֶר.
מְשֹׁךְ בַּגֶּזֶר, מְשֹׁךְ בַּגֶּזֶר...

אָץ וָרָץ חָתוּל מִיָּאוּ
אֶל הַכְּהָב לְעֵזֶר.
אַחַת־שְׁתַּיִם — פָּשַׁט רַגְלַיִם
וּמָשְׁכוּ בַּגֶּזֶר.
מְשֹׁךְ בַּגֶּזֶר, מְשֹׁךְ בַּגֶּזֶר...

אָץ עַכְבָּר אֲפֹר הַשֶּׁכֶם
אֶל לָקִיק לְעֵזֶר.
אַחַת־שְׁתַּיִם — פָּשַׁט רַגְלַיִם
וּמָשְׁכוּ בַּגֶּזֶר.

מִשֹּׁךְ בַּגֵּזֶר, מִשֹּׁךְ בַּגֵּזֶר—
אֵין כָּמוֹהוּ גֵּזֶר!
מִשֹּׁךְ יָמִינָה, מִשֹּׁךְ שְׂמֹאלָה—
וְיָצָא הַגֵּזֶר!

ראשיתו של השיר בסיפור העממי "יפת והלפת", שעיבד קיפניס ופירסם בקובץ "מעשיות" (1929).[1] מאוחר יותר, לאחר שמצא קיפניס שהלפת אינה מוכרת – כתב את "אליעזר והגזר". זהו, כאמור, שיר צביר מהודק. סדר הבתים מחוייב משום שיש כאן הדרגתיות בגדלים של המושכים בגזר. מן הגדול אל הקטן (ואף לשורת המושכים יש צורת גזר) – מסבא, סבתא ונכדה דרך הכלב והחתול אל העכבר. ברור כי צורה זו מכוונת. הבחירה בדמויות אינה מקרית. אין כאן סבא, סבתא, בן, בת, נכד ונכדה (6) אלא סבא, סבתא, נכדה, כלב, חתול ועכבר. שלושת האחרונים שהם אויבים זה לזה מדגישים את העובדה כי המטרה המשותפת משכיחה את היותם אויבים.

אין זה גם מקרה שהעכבר הקטן הוא זה שבכוחו להוציא את הגזר. המסר החינוכי המובהק המשתמע מכאן הוא שאין לזלזל בעזרתו של אף אחד, ואפילו לא של הזעיר ביותר, שכן יתכן שדווקא הוא, בהצטרפותו לאחרים – עשוי להכריע את הכף (אנאלוגי למכוער ולחלש בכתה שגם השתתפותו במעשה מחורייבת, ומוסיפה עוצמה).

מובן שהשיר צביר לא רק בכוח הדמויות המוצגות בו. יש כאן הומור מצטבר, שעיקרו נעוץ בסיטואציה האבסורדית של אדם חזק מול גזר קטן אחד; והאבסורד הולך וגדל ככל שהשיירה ארוכה יותר ומתחזקת יותר. גם ההישנות של הקריאה "משוך בגזר משוך בגזר" נשמעת משעשעת, שכן המבצע העצום כולו קשור בהוצאת גזר אחד מן האדמה, וכבר שיהיה הגזר גדול – עדיין הסיטואציה משעשעת.

המעניין הוא שההומור המצטבר לאורך היצירה ומתפרק בסופה, אינו מספק את הילדים השומעים אותו, ובהצגת הדברים מוסיפים הילדים לטקסט גם הומור של כדור שלג, והומור של חבטה. המושכים בגזר נופלים אחורנית זה על זה ונחבטים זה בזה.

במהדורה מאוחרת הוסיף לוין קיפניס לסוף השיר הצביר מתכון של סלט גזר, שהרי לאחר שמשכו בגזר והוציאוהו – מגיעה לכולם תמורה.

---

[1] גירסה עברית נוספת של המעשיה הרוסית מצויה בספרה של מרים ילן־שטקליס "תפוחי העלומים", תשל"א, עמ' 9.

לסיום כדאי אולי לספר אנקדוטה קטנה הקשורה בשיר פופולארי זה. בשנת 1977 יזמה אסתר הרליץ תנועת התנדבות בעיירות פיתוח. הישגי התנועה היו מרשימים מאד, ולכבודה נתבקש השרות הבולאי לעצב בול שייקרא "המתנדבים בעם". ציירת צעירה -עולה מברית־המועצות בשם לאה חלבין, ציירה על הבול את הסיפור העממי על אליעזר והגזר, וכך הונצח השיר הפופולארי גם כך על בול־דואר (בערך של 2.60 ל"י), שנקרא "למתנדבים בעם". המסר המתבקש הוא - ללא אירוניה - שבמאבק עיקש בסיוע מתנדבים ניתן להתגבר על כל מכשול.

השירים הצבירים נחלקים לשני סוגים גם במבנה העלילה שלהם. יש מהם שירים מעגליים (שירי שעון) שבהם, בסיום היצירה, חוזר האוביקט לראשיתו. ("יש חור בדלי", "מזבוב ועד פיל"), ויש שירים צבירים חד־קוויים שהם סיפורי מוצא, דהיינו, הם מתפוצצים ומתפרקים בסופם. הדגם הפופולארי בשירת קיפניס הוא הדגם השני.

קיפניס מעניק ליצירותיו סיומים אופטימיים, כפי שראינו ב"אליעזר והגזר" "ששה בשקיק אחד". אך הסיומת האופטימית ביותר מצויה, ללא ספק, בשיר הצביר שהזכרתי לעיל - "חד גדיא", והמוכר יותר בשם "על גבע רם". זהו, כאמור, עיבוד של "חד גדיא" לעברית, התאמתו להווי ארץ ישראל ולשינוי תפיסת העולם הפסימית (של השיר המקורי) לסיומת אופטימית, כשכל הגורמים ההרסניים ב"חד גדיא" נהפכים כאן לגורמים בונים, המשתתפים בבניית הארץ.

ראוי לציין כי בשיר הצביר שהולדתו בספרות העממית, מצטרף אל כל בית חדש, חרוז מן הבית הקודם, כמו ב"חד גדיא" המקורי. כאן, בשירו של קיפניס, כמו בשיריו הצבירים האחרים, כשזוהי ספרות כתובה, אין הצטברות כשכאן, כל אחד מן הגורמים שב"חד־גדיא" מסייע בקציר ובעבודת החלוצים בארץ:

א. עַל גֶּבַע רָם, עַל רֹאשׁ הַתֵּל
חָלִיל רוֹעֶה שָׁם מְחַלֵּל
מִזְמוֹר חָדָשׁ לְיִשְׂרָאֵל.
וְלָרוֹעֶה רַק אֹהֶל בַּד
וְלוֹ רַק גְּדִי, גְּדִי אֶחָד—
חַד גַּדְיָא,
חַד גַּדְיָא!

ב. חָפַז יָקָטָן וּבָא בַּיִלֵל:
"פָּנוּ גַּם לִי מָקוֹם בַּתֵּל,
כָּמוֹנִי לֹא יֵלֵךְ בָּטֵל!"
עָנוּ בְּזֶמֶר פֶּה אֶחָד:
"בְּחֹפֶן לֵב, הוֹ, מַר צַיָּד!"—
חַד גַּדְיָא,
חַד גַּדְיָא!

ג. בָּא נַבְּחִ־הַב, רָץ מִשְׁתַּדֵּל:
"הַאֵין מָקוֹם גַּם לִי בַּתֵּל?
שָׁמוֹר אֶשְׁמֹר יוֹמָם וָלַיִל!"
עָנוּ בְּזֶמֶר פֶּה אֶחָד:
"תֵּן יָד, חָבֵר, הַב לָנוּ יָד!" —
חַד גַּדְיָא,
חַד גַּדְיָא!

ד. וּמִי זֶה בָּא? שָׁתִיל־מַקֵּל:
"שִׁתְלוּנִי, חֲבֵרִים, בַּתֵּל,
אֶצְמַח לִפְרִי, אֶגְדַּל לְצֵל!"
עָנוּ בְּזֶמֶר פֶּה אֶחָד:
"פְּרִי וָצֵל — כַּמָּה נֶחְמָד!" —
חַד גַּדְיָא,
חַד גַּדְיָא!

ה. וְאֵשׁ יָצְאָה מִמַּאֲפֵל:
"יְהִי אוֹר וָאֵשׁ בְּכָל הַתֵּל,
לִקְלוּת, לִצְלוּת, אֲפוּת, בַּשֵּׁל!"
עָנוּ בְּזֶמֶר פֶּה אֶחָד:
"בָּרוּךְ יִהְיֶה הָאוֹר לָעַד!" —
חַד גַּדְיָא,
חַד גַּדְיָא!

ו. וּפָלֵג זָךְ שָׁט מִמַּלֵּל:
"מִשְׁכוּ־מִשְׁכוּנִי עַד הַתֵּל,
יְהִי אָז מֶשֶׁק לְהַלֵּל!"
עָנוּ בְּזֶמֶר פֶּה אֶחָד:
"מָצָאנוּ מַיִם נִתְעוֹדָד!" —
חַד גַּדְיָא,
חַד גַּדְיָא!

ז. אָז בָּא שׁוֹר־פָּר, אַט מִתְנַהֵל:
"חוֹרֵשׁ אֲנִי אֶת כָּל הַתֵּל,
הַיֵּשׁ כָּמוֹנִי בֶּן־עָמֵל?"
עָנוּ בְּזֶמֶר פֶּה אֶחָד:
"אִם לֶחֶם לָנוּ — לֹא נִפְחַד!" —
חַד גַּדְיָא,
חַד גַּדְיָא!

ח. עַל גֶּבַע רָם, עַל רֹאשׁ הַתֵּל
חֶרְמֵשׁ נוֹצֵץ וּמְצַלְצֵל
צְלִיל קָצִיר לְיִשְׂרָאֵל.
נָרִימָה זֶמֶר פֶּה אֶחָד,
נָנִיפָה עֹמֶר בְּשִׁיר הַיְדִד! —
חַד גַּדְיָא,
חַד גַּדְיָא!